

SHARQ MUTAFAKKIRLARI ASARLARIDA KOMIL INSON MA'NAVIYATINI YORITILISHI MASALALARI

DOI: <https://doi.org/10.53885/edinres.2021.99.52.008>

Rakhmonova Makhfuza Xolmurodovna,
pedagogika fanlari nomzodi, Qarshi davlat universiteti

Annotatsiya: *ushbu maqolada Markaziy Osiyolik mutafakkir shoirlar Rudakiy, Nosir Xisrav, Umar Xayyom, Adib Sobir Termiziy, Firdavsiylarning Komil inson ma'naviyatini shakllantirishga qaratilgan teran g'oyalari haqida ma'lumotlar yoritib beriladi.*

Kalit so'zlar: *Markaziy Osiyo, sharq mutafakkirlari, komil inson, "Odam ush-shuaro", "Devonu lug'otit-turk", "Shohnoma", fors-tojik, Ro'dakiy, Nosir Xisrav, Umar Xayyom, Adib Sobir Termiziy, Firdavsiy.*

ПРОБЛЕМЫ ОСВЕЩЕНИЯ СОВЕРШЕННОЙ ЧЕЛОВЕЧЕСКОЙ ДУХОВНОСТИ В ТВОРЧЕСТВЕ ВОСТОЧНЫХ МЫСЛИТЕЛЕЙ

Рахманова Махфуза Холмуродовна,
*кандидат педагогических наук Каршинский государственный
университет*

Аннотация: *В статье представлена информация о глубоких идеях центральноазиатских мыслителей и поэтов Рудаки, Насира Хисрава, Умара Хайяма, Адиба Сабира Термези, Фирдавси, направленных на формирование совершенной человеческой духовности.*

Ключевые слова: *Центральная Азия, восточные мыслители, совершенный человек, «Адам уш-шуаро», «Девону луг'отит-тюрк», «Шохнома», персидско-таджикский, Рудаки, Насир Хисрав, Умар Хайям, Адиб Сабир Термизи, Фирдавси.*

ISSUES OF COVERAGE OF PERFECT HUMAN SPIRITUALITY IN THE WORKS OF EASTERN THINKERS

Rakhmonova Makhfuza Xolmurodovna,
candidate of pedagogical sciences Karshi state university

Abstract: *This article provides information about the profound ideas of Central Asian thinkers and poets Rudaki, Nasir Khisrav, Umar Khayyam, Adib Sabir Termezi, Firdavsi aimed at the formation of a perfect human spirituality.*

Key words: *Central Asia, Eastern thinkers, perfect man, «Adam ush-shuaro», «Devonu lug'otit-turk», «Shohnoma», Persian-Tajik, Rudaki, Nasir Khisrav, Umar Khayyam, Adib Sabir Termizi, Firdavsi.*

Markaziy Osiyolik mutafakkiru shoirlari haqida ma'lumotlarning aks etishi fors-tojik tilidagi adabiyot rivojida Rudakiy, Nosir Xisrav, Umar Xayyom, Adib Sobir Termiziy, Firdavsiylarning o'rni va ular yozgan asarlarning mazmuni ham o'quvchilar bilim doirasini anchagina kengaytiradi.

Ro'dakiyning hayoti va ijodi, uning "Odam ush-shuaro" nomi bilan shuhrat qozonishi, uning she'riyati o'quvchilarning estetik madaniyatini ularning ma'naviy hissiy faoliyatini oshiradi.

Firdavsiyning hayoti va ijodi, uning "Shohnoma" asari "Rustam va Suhrob" dostoni, Firdavsiyning hikmatlari fors tilida yozilgan go'zal asarlar sifatida o'quvchilarning diqqatini tortadi.

Qomusiy asarlardan biri sanalgan "Devonu lug'otit-turk" asari, uning muallifi Mahmud Qoshg'ariyning hayot va ijod yo'li ham 4-6 soat hajmida o'rganiladi. Mahmud Qoshg'ariyning ijodiy kamoloti qoraxoniylar davlatida yaratilgan muhim davr va tarixiy sharoit mahsulidir. Mahmud Qoshg'ariy haqidagi ma'lumotlar "Devonu lug'otit-turk" asarida aks ettirilgan. "Devonu lug'otit-turk" ham izohli lug'at ham, qomusiy asar sifatida o'rganiladi. Unda badiiy adabiyot durdonalarining o'ziga xos tarzda berilishi, ularning yaratilishi sanasi, janri, mazmuni, badiiy xususiyatlari o'rganiladi.

Bu asarda mehnat va marosim qo'shiqlari berilgan. Qo'shiqlar ko'proq to'rtlik shaklga ega bo'lib, ularda ajdodlarimizning kundalik turmush tarzi, o'zaro insoniy munosabatlarga doir muammolar yoritiladi. Asarda insoniy his tuyg'ularining ifodasi sifatida mungli qo'shiqlar o'git-nomalar ko'plab berilgan. Ularda qadimiy milliy qadriyatlar, urf-odatlar an'analar aks etgan.

Yusuf Xos Hojibning "Qutadg'u bilig" ("Saodatga boshlovchi ilm") asarini o'rganish jarayonida Yusuf Xos Hojibning Uyg'onish davrining yirik siymolaridan biri deb aytish mumkin. Dastlab "Qutadg'u bilik" asari yirik badiiy doston sifatida o'rganiladi. "Qutadg'u bilik" ning siymolari, ularning ramziy-majoziy xarakteri o'rganiladi. Yusuf Xos Hojibning to'rtliklari esa shoirning katta adabiy mahorati borligini ko'satadi.

"Hadislar va turkiy adabiyot" bo'limida "Hadis" va "muhaddis" tushunchalariga izoh beriladi. Markaziy Osiyolik buyuk muhaddis olimlar, ularning yirik vakili bo'lgan Imom Buxoriyning "Al-adab al-mufrad" ("Adab durdonalari") o'rganiladi. Hadislarning mavzu qamrovi, ularda insoniy axloq-odob qoidalarining jam bo'lganligi, hadislarning o'rganilishi zarur bo'lgan manbalardan ekanligini ko'rsatadi. Hadislarning falsafa, axloq, badiiy adabiyotga ta'siri bu yo'nalishda Yusuf Xos Hojib, Ahmad Yugnakiyning tajribalarida ko'rinadi.

Bu bosqichda Ahmad Yugnakiyning “Hibbat ul haqoyiq” (“Haqiqatlar armug‘oni”) asari ham o‘rganiladi. Alisher Navoiyning tasavvuf shoirlariga bag‘ishlab yozilgan asarida Adib Ahmad haqida aniq dalillar, iliq so‘zlar aytilgan. Asarning mavzu qamrovi va kompozitsiyasi ham o‘ziga xosligi bilan ajralib turadi. Asarda til odobi, so‘zga munosabat masalalari badiiy talqin qilinadi. Asarning tili, unda tazod, omonimlik she‘r o‘yini, ya’ni tajnis san‘atlari mohirona qo‘llanilgan. O‘quvchilar adib Ahmad Yugnakiy ijodi orqali didaktik adabiyotdan ham xabardor bo‘ladilar.

Adib “o‘q yarasi, aqldan ozish, til jarohati va uni tiyish” haqidagi quyidagi fikrlarini bayon etadi:

Nekim kelsa erga tilidin kelur,

Bu tildin kim edgu, kim aqir bo‘lur...

ya’ni bu baytning ma’nosi shuki, kishi boshiga nima yomonlik kelsa, tili tufayli keladi, tili tufayli birovlar ezgu, baxtli bo‘ladi, birovlar haqir, xoru zor bo‘ladi.

Ahmad Yassaviy esa atoqli mutasavvuf shoir, shayxul mashoyix, sultonul orifin maqomiga musharraf bo‘lgan buyuk zot, Yassaviya (Jahriya) nomli tariqatning asoschisidir. Uning asarlarida hayotning barcha bosqichlari “shariat”, “tariqat”, “ma’rifat” va “haqiqat”dan iborat degan tasavvufona g‘oya o‘z ifodasini topgan. Yassaviy “Hikmatlari” - adabiyot tarixidagi alohida janr sifatida o‘rganiladi.

Nafsdin kechib, qanoatni pesha qilg‘on,

Har kim tepsa, rozi bo‘lib bo‘yin sung‘on,

Yaxshilarg‘a xizmat qilib, duo olg‘on,

Andog‘ oshiq mahshar kuni armoni yo‘q,

Ahmad Yasavviyning “Hikmatlar” asari xalq og‘zaki ijodiga hamohang bo‘lgan to‘rtliklar shaklida yaratilgan. Ularda axloqiy-ta’limiy yo‘nalishning ustuvor ekanligi ko‘rinib turadi. Yassaviy hikmatlarining tili xalqning jonli so‘zlashuv va xalq qo‘shiqlari tiliga yaqin turadi. Shuning uchun ham o‘quvchilarning asarni mutolaa qilishlari juda oson kechadi.

XIII–XIV asrlarda Markaziy Osiyodagi ijtimoiy-siyosiy, iqtisodiy va madaniy hayot adabiyotda mo‘g‘ullar istilosi va uning oqibatlarini badiiy ifoda qilinishi bilan ajralib turadi. Tarixiy asarlar paydo bo‘la boshladi va ularda o‘sha davr aks ettirila boshlandi. O‘zbek nasrining namunalari yuzaga keldi. Shu davrda Nosiriddin Burhoniddin o‘g‘li Rabg‘uziyning “Qiscasi Rabg‘uziy” asari yozilgan. Rabg‘uziy anbiyolar payg‘ambarlar hayotidan hikoya qiluvchi Sharq qissa va afsonalarini qayta ishlab, manzarali lavhalar, jonli tasvirlar, hiyla pishiq, his-hayajon va kechinmalarga boy obrazlar hosil qilgan. Asarda e’tiqod va imonga sodiqlik, pok insoniy axloqning badnafslilik, hirsu hasad, qonxo‘rlik va nohaqliklar ustidan g‘alabasi misollar orqali tasvirlanadi. Undagi qissalarda Shis, Muso, Iso, Sulaymon, Nuh, Dovud

va boshqa payg'ambarlar, Horut va Morut kabi farishtalar, Qobil va Hobil singari shaxslar haqidagi turli-tuman voqealar hikoya qilingan.

Asarda Qur'on syujetlari va hadislar g'oyalarining ijodiy davom ettirilishi asarning ham ta'limiy, ham tarbiyaviy rolini yanada oshirgan. Asardagi qissa va hikoyatlar kompozitsiyasi, ya'ni "Dovud qissasi", "Luqmon hikoyati", "Uzum hikoyasi", "Namrud hikoyati", "Sulaymonning qarinchg'a bilan so'rashgani", "Ilon va qaldirg'och" hikoyatlarining o'quvchilar tomonidan o'qib o'rganilishi, tahlil qilinishi o'quvchilarning bu boradagi bilimlari doirasini yanada kengaytiradi, ular uchun axloqiy tarbiya vazifasini o'taydi. Asarda "Qur'on" syujetlari va "Hadislar" g'oyalarining ijodiy davom ettirilish asarning ham ta'limiy ham tarbiyaviy rolini yanada oshirgan. Asardagi qissa va hikoyatlar kompozitsiyasi, ya'ni "Dovud qissasi", "Luqmon hikoyati", "O'zum hikoyasi" "Namrud hikoyati" "Sulaymonning qarinchg'a bilan so'rashgani". "Ilon va Qaldirg'och" hikoyatlarining o'quvchilar tomonidan o'qib o'rganilishi, tahlil qilinishi o'quvchilarning bu boradagi bilimlari doirasini yanada kengaytiradi, ular uchun axloqiy tarbiya vazifasini o'taydi.

Mashhur faylasuf olim, insonparvar shoir, Xorazmda Najmiddin Kubrodan boshlangan javonmardlik tariqatining davomchisi, Sharqda nomi chiqqan pahlavon "Puryoy vali" (aziz va mukarram) laqabini olgan Pahlavon Mahmud ijodi bugungi yoshlar uchun har jihatdan qiziqarli, foydalidir. Uning ruboiylarida insoniy fazilatlar o'ziga xos targ'ib qilinadi.

Tuproq to'shagida yotgan ko'p ko'rdim,
Yer qaro bag'riga botgan ko'p ko'rdim,
Yo'qlik olamiga ko'z tashlaganda,
Kelmagan ko'p ko'rdim, ketgan ko'p ko'rdim.
Oh tortgan chog'ingda yo'lga ko'z tutgil,
Yo'lda quduq bordir, ehtiyoting qil,
Do'st uyida mahram bo'lgan vaqtingda,
Qo'lingni, ko'zingni, dilni tiya bil.

XIV asrning ikkinchi yarmi XV asrning birinchi yarmi adabiyotida Atoyi, Sakkokiy, Gadoyi, Lutfiy ijodi katta o'rin tutadi. XIV asrning ikkinchi yarmida Markaziy Osiyoda ijtimoiy-siyosiy sharoit ancha o'zgargan edi. Amir Temur davlatining ravnaqi, Hirot, Shahrizabz, Samarqand, Buxoro, Xorazm shaharlaridagi madaniy hayot kundan-kunga o'sib borardi.

Bu davrdagi adabiyot rivojida Atoyi, Sakkokiy, Gadoiy, Lutfiyning ayniqsa roli katta. Atoyi o'zbek g'azalchiligining ustasi sifatida o'rganilsa, Sakkokiyning o'zbek g'azalchiligi va qasidachiligiga qo'shgan hissasi, uning shoh va olim Ulug'bek Mirzoga bag'ishlangan qasidasida Ulug'bek odil shoh va donishmand inson sifatida talqin qilingan edi. Gadoiy she'riyatida esa olam va odam go'zalligining ulug'lanish, yuksak insoniy fazilatlarning madh etilishi, ularda sevgi-muhabbat mavzusining ustuvorligi har bir kitobxon

diqqatini o'ziga tortadi.

Mavlono Lutfiy esa o'z zamonasida boshqa shoirlar orasida yuksak mahorati va zukko iste'dodi bilan ajralib turgan. U ulkan so'z san'atkori sifatida Sharqda tanilgan, "Malik ul kalom" unvonini olgan buyuk zotdir. U mashhur tuyuq navis bo'lib, o'zbek adabiyotida 70 dan oshiq tuyuq yozgan, so'z o'yinlaridan mohirlik bilan foydalangan.

Yuqorida sanab o'tilgan so'z san'atkorlarining asarlari xalqimiz ma'naviy merosining toza sarchashmalari hisoblanadi,

Shunday so'z san'atkorlaridan biri Pahlavon Mahmud XIII asrning ikkinchi yarmi va XIV asrning boshlarida yashab ijod etgan mutafakkir-faylasuf shoirdir. U 1248 yilda Xiva yaqinida tug'ilgan. U jismoniy jihatdan baquvvat yigit bo'lib o'sadi, polvonlik bilan shug'ullanadi. Xorazmning ko'p shaharlarida va Hindistonga borib kurash tushadi, doim g'alaba qozonadi. Shuning uchun u «Pahlavon Mahmud» nomi bilan shuhrat topadi. Hikoya qilinishicha, Pahlavon Mahmud bir jangda Hindiston shohi Roy Ropoy Cho'nani o'limdan qutqarib qoladi, buning evaziga qachonlardir Hindistonga asir tushgan xorazmliklarni ozod ettiradi. Otashin vatanparvar Xiva yaqinida Chingizxon qo'shiniga qarshi janglarda halok bo'lgan Xorazm askarlarining qabri ustiga maqbara qurdiradi. Pahlavon Mahmudning asosiy kasbi po'stindo'zlik, telpakdo'zlik edi va shuning bilan birga u ilm-fan, adabiyot bilan ham shug'ullandi. U mashhur ruboiynavis Umar Xayyomning izidan borib, fors-tojik tilida ko'p original ruboiylar yaratdi. U «Kanzul-haqoyiq» («Haqiqatlar xazinasini») nomli bir masnaviy ham yaratgan. Shoirning bizgacha bir necha yuz ruboiysi yetib kelgan. Uning ruboiylarida moddiy borliqning foniyligi, inson, tabiat haqida fikr yuritiladi, odob-axloq, Vatanga muhabbat, mehmondo'stlik, mardlik, halollik to'g'risidagi mavzular asosiy o'rinni egallaydi.

Uch yuz Ko'hi Qofni kelida tuymoq,
Dil qonidan bermoq falakka buyoq,
Yoniki bir asr zindonda yotmoq –
Nodon suhbatidan ko'ra yaxshiroq.

Pahlavon Mahmud ruboiylarida insoniy fazilatlarining o'ziga xos targ'ib qilinishi, badiiy talqin qilinishi shoir ijodida javonmardlik oqimi g'oyalarining ta'siri bor ekanligini ko'rsatadi. Pahlavon Mahmudning hayoti va ijodi o'quvchilarda Vatanga muhabbat, insonlarga to'g'ri munosabatda bo'lish, adolatparvarlik, insonparvarlik, mehnatsevarlik, mehmondo'stlik kabi fazilatlarini tarbiyalashda muhim manba bo'la oladi. Inson tabiatida uchraydigan salbiy illatlarga munosabat, ya'ni bu illatlarni qoralash, nafrat hissi ham bu ruboiylarni sharhlash jarayonida paydo bo'ladi. Bu fikrlar tasdig'i sifatida aytish mumkinki, bu o'qituvchining dars davomida bergan savollariga o'quvchilarning javoblarida, fikrlarida sezilib turadi.

Sharq mutafakkirlari – Abu Rayhon Beruniy, Abu Nasr Forobiy, Abu Ali ibn Sino, Yusuf Xos Hojib, Unsurul-Maoliy Kaykovus, Ahmad Yugnakiy, Najmiddin Kubro, Bahovuddin Naqshbandiy, Muslihiddin Sa’diy, Amir Temur, Abdurahmon Jomiy, Alisher Navoiy, Husayn Voiz Koshifiy, shuningdek, jadidchilik harakati vakillarining ko‘plab asarlarida shaxs ma’naviyatini shakllantirish masalasi alohida o‘rin tutgan. Mazkur asarlar bilan tanishish orqali quyidagi xulosalarga kelindi:

1. Komil insonni tarbiyalash masalasi Sharq mutafakkirlari tomonidan yaratilgan pedagogikaga oid asarlarning yetakchi mavzusi sanaladi.

2. Sharq mutafakkirlarining komil insonni shakllantirish va shaxs ma’naviyatini yuksaltirish borasidagi qarashlari zardushtiylik va islom dini ta’limotida o‘z ifodasini topgan g‘oyalar bilan o‘zaro uyg‘un.

3. Mutafakkirlar tomonidan yaratilgan komil inson qiyofasida iymon, bilimlik, mehnatsevarlik, kamtarlik, sabr-toqat, atrofdagilar va tabiatga nisbatan ehtiyotkorona munosabat, o‘zlikni anglash, ezgu ishlarni qilishga rag‘bat kabi sifatlar o‘z ifodasini topgan.

4. Sharq mutafakkirlarining qarashlariga ko‘ra ma’naviy madaniyatga ega shaxs timsoli bo‘lgan komil insonning shakllanishi uzoq muddatli, murakkab va dialektik jarayon hisoblanib, bunga doimiy ilm o‘rganish, izlanish va o‘zlikni anglab borish orqali yetishiladi. So‘fiylik ta’limotida bu jarayon “o‘zlikdan kechish” tarzida ifodalangan.

5. Komillik inson shaxsini ulug‘lovchi, uning qadrini yuqori ko‘taruvchi muhim fazilat sifatida har bir shaxsda rivojlanishi zarur. Zero, bu fazilat jamiyatda tinchlik va farovonlikni ta’minlash, aholi o‘rtasida ahillik hamda o‘zaro yordamni qaror toptirishga yordam beradi.

Respublikaning siyosiy, iqtisodiy, ma’naviy vazifalarini hal qilish uchun ko‘p jihatdan ulug‘ ajdodlarimiz tomonidan sharaflangan, asrlar sinovida bardosh berib bizning kunlarimizgacha yetib kelgan axloqiy karashlarga amal qilish, go‘zal xulqni kamol toptirish, ona Vatanga, insonni qadrlashga ishonchni – muhabbatni, tarbiyalash va mustahkamlash zarur. Demak, axloq shaxs ma’naviyati, ma’naviy madaniyatini rivojlantirishning asosi hisoblanadi.

Adabiyotlar

1. Аҳмад Югнакий. Ҳибату-л-ҳақойиқ.- Т.: Академнашр, 2019 й.
2. Маҳмуд Кошғарий. Девони луғотит турк.Таржимон ва нашрга тайёрловчи Солиҳ Муталлибов.-Т.: Фан, 1960 йил.
3. Rabg‘uziy Nasiruddin Burxonuddin. “Qisasi Rabg‘uziy”.- Toshkent: Yoshlar nashryot uyi, 2018 yil.
4. Фирдавсий Абулқосим. “Шохнома”Иккинчи китоб. Ҳ.Ғулум,Ж. Жабборов ва Назармат таржимаси.-Т.: “Адабиёт ва санъат” нашрети, 1976 йил.

5. Юсуф Хос Ҳожиб. Қутадғу билиг- Т.:Akademnashr, 2015 й.
6. Яссавий, Аҳмад Хожа. Девони ҳикмат. Нашриётга тайёрловчи: Расулмуҳаммад Абдушукуров Ашурбой ўғли. – Т.: Ғ.Ғулом номидаги нашриёт-матба бирлашмаси,1992 й.
7. Яссавий Аҳмад. Ҳикматлар: – Т.: “Адабиёт ва санъат” нашриёти, 1991 й.